
Reformáció Magyarországon az oszmán-török hódoltság idején

Azt, hogy mennyire adósak vagyunk történelmünk nemzetközi megismertetésével, tanúsíthatja, hogy *Ács Pál* – irodalmi utalásokkal és lábjegyzetekkel gazdagon felszerelt – angol nyelvű könyvében az idegen nyelvű munkákra való hivatkozások aránya bizony erősen elmarad a magyar nyelvű munkákra történő utalásokétól. A kötet végén található bőséges, a félszáz lapot meghaladó irodalomjegyzékben persze számos – idehaza vagy külföldön megjelent – idegen nyelvű munka címét is megtalálhatjuk, egy részük azonban inkább olyan általánosabb témákhoz kapcsolódik, amelyek a részletek tárgyalásakor legfeljebb periférikusan kapnak helyet, így a lábjegyzetekben sem jutnak nagyobb súlyhoz. A szerzőnek, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete főmunkatársának problémája persze nem egyedi. Más – ha nem minden – idegen nyelven publikáló hazai kutató is találkozhatott vele. Egy-egy konferencia kötet számára készített referátumában a recenzió írójának is mindig problémát okozott, hogy vajon mivel tudná segíteni a külföldi olvasó esetleges alaposabb érdeklődését? Rendszerint arra a megállapításra jutott, hogy a jelen körülmények között nem sokkal, bizonyos témák esetében szinte semmivel.

Ezért is üdvözölhetjük most a szerző angol nyelvű könyvét, amely – Ács Pál korábban megjelent több tanulmányát kötetbe gyűjtve – a magyarországi reformáció néhány alapvető problémájára hívja fel az idegen-nyelvű olvasók figyelmét. A kötet persze mégsem a téma rendszeres összefoglalása, nem monográfia, mondanivalója néhány kiemelt probléma köré csoportosul. Négy nagy részből, és azokon belül 18 önálló fejezetből áll. Az első nagyobb rész (3 fejezet) az

erasmusi kihívások címet viseli, s benne szerző azokat a szálakat tárja fel, amelyeken keresztül a nagy németalföldi gondolkodó eredményei eljutottak hazánkba. A második (7 fejezet) a reformációt kulturális szemszögből vizsgálja, a harmadik (6 fejezet) tárgya az oszmán-törökökről alkotott kép (imázs) változása, a negyedik (2 fejezet) a katolikus megújulás XVII. század eleji szakaszának bemutatása.

Az erasmusi fejezetek egyik sarktétele, hogy a nyugat-európai közvélemény a középkori Magyarország bukását a törökkel szemben bűneik büntetésének tartotta. Melancthon szerint eleink bálványimádása vonzotta a hódítókat. A hazai protestantizmus katolicizmus elleni érvrendszerében pedig a szentek vádolása foglalt el helyet, akik nem védték meg az országot, nem teljesítették a katolikusok által elvárt közbenjárásukat. Erasmus magyarországi hívei mártiroknak tartották magukat. Jól illett ebbe a németalföldi tudósnak az ószövetségi Makkabeusok második könyvében megörökített vértanú-történet szereplői – a IV. Antiokhosz által meggyilkoltatott hét hitvalló fivér és édesanyjuk – iránt érzett rokonszenve (2 Makk. 7. 1–42.). Az Ószövetség zsidó mártírjaiból így lehettek náluk keresztény mártírok, kerülhettek át a katolikus legenda elemei a protestáns művekbe. A történet különös iróniája, hogy mivel a Makkabeusok két könyvének héber szövege nem maradt fenn – a fordítások a görög szöveg alapján készültek –, a protestáns Bibliában nem is szerepelnek. A külföldi olvasó az első rész fejezeteiből tájékozódhat arról, hogy – a politikai feldarabolás ellenére – kulturális téren mennyire egységes maradt a Kárpát medence lakossága. A hazai olvasó pedig abban a meggyőződésében erősödhet meg, hogy az Erasmus hatására, az ő fordítását, értelmezését ismerő fordítók (pl. Komjáti Benedek, akinek 1533-ban Krakkóban Pál apostol leveiből készített fordítása az első magyar nyelven megjelent nyomtatott munkát jelentette) milyen komoly szerepet játszottak a magyar nyelv fejlődésében. A fordítóknak elsősorban azt kellett igazolniuk, hogy a magyar nyelv alkalmas a Biblia emelkedett nyelvezetének átvételére, fennkölt szövegeinek kifejezésére.

Az anyanyelvi irodalom megjelenése és terjedése a második nagy rész egyik központi témája, de persze más, az írott munkákhoz kap-

csolódó részlet-témákkal együtt. Talán nem tűnik tudománytalannak, ha a recenzens ennek fejezeteit tartja a legérdekesebbeknek, legolvasmányosabbaknak. Lehetőséget adott erre az, hogy a magyar nyelv nemcsak a vallásos irodalomban terjedt, hanem a különféle műfajú világi munkákban is. A XVI. századi nyomtatott munkák bibliográfiájában 869 tétel magyar nyelvű munkát találhatunk, persze ezek – különösen a tudományban – még nem tudták helyettesíteni a latin nyelvű munkákat. A magyar nyelv alkalmasságával kapcsolatos agályok is tovább éltek, többek között Sylvester János érveit olvashatjuk. Ebben a részben kap helyet annak igazolása is, hogy a kálvini (református) irányzat mennyire ellenezte a világi szórakozásokat, ami például Bornemisza Péter *Elektra* drámájában is visszatükröződik. Egyébként, mivel a hazai reformáció vezető alakjai többnyire fokozatosan (a reformáció több ágazatát is megjárva) jutottak el végső egyházukhoz, az írott munkák vallásilag nem feltétlenül tükrözik az egyes protestáns vallások között idővel kialakult komoly, hitvitákat is kiváltó különbségeket. Külön fejezetet kap a paráznság értelmezése, amelynek – mai, szűkebb értelmén messze túl – a hitszegésre utaló általánosabb értelme is volt. És – *Népi kultúra* címen – igazán érdekes fejezetet olvashatunk a „Nem jobb a deákné vásznánál” – a protestáns munkákban a korban is ismert – mondás eredetéről és valószínű magyarázatáról. Mai, emancipációs világunk bizonyára nem díjazná feltételezett általánosabb, a lusta asszonyt figurázó asszonycsúfoló eredetét. Dévai Bíró Mátyás – „a magyar Luther” – heves vitáiból talán nem is annyira a *Patrona Hungariae* Mária tiszteletének bírálata ragadhatja meg leginkább figyelmünket, hanem a neves reformátornak az a véleménye, hogy nem érdemes a halottakért imádkozni, hiszen az élet – és isteni értékelése – a halállal befejeződött. A Sztárai Mihályról szóló fejezet azt magyarázza, hogy miért foglalkoztatta annyira őt a Tudor Mária által kivégeztetett Thomas Cranmer canterbury-i érsek mártíromsága. (A magyarázat végül egyszerű, saját keserű sorsát hasonlította hozzá, de a fejezet inkább arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy az európai protestantizmus terjedésének és akadályozásának hírei milyen gyorsan el tudtak jutni Magyarországra.) A Skaricza Máté költeményéről szóló fejezetnek

is van egy különös háttér-jelensége. Ráckeve templomát átvéve, a reformátusok megtartották az ószövetségi patriárháról, Ábrahámától vett nevét. Egy, a korabeli hitvitákban eltérő módon értelmezett, a 2. zsoltár 7. versében található isteni kinyilatkoztatás („Fiam vagy Te...”) adja az apropóját a második rész utolsó fejezetének. Ezt a kinyilatkoztatást, amit mind a katolikusok, mind az evangélikusok és reformátusok az eljövendő Messiásra (Krisztusra) vonatkoztattak, az unitáriusok Dávid királyra értették.

A harmadik nagy rész címe kissé félrevezető. Nem az oszmánok magyarországi megítélésének kronológiai változásaival foglalkozik, hanem portrékat ad a török korból, általában olyan személyeket választva, akik szerepet játszottak a török-magyar politikai vagy kulturális kapcsolatokban. Az első a magyar történetírásban is számtalanszor felbukkanó, és erősen negatív színben feltüntetett Alvise Gritti. Ács Pál nehezményezi, hogy a magyar történészek kizárólag a magyarországi események ismeretében tárgyalják a Mohács utáni évek nagy befolyású kalandorát. Pedig az ambiciózus politikus a porta által is támogatott nagyszabású európai expanziós terveknek volt mozgatója és reménybeli haszonélvezője. Dél-Itália török hódítása nyomán a félsziget déli részén kialakítandó állam-képződményt uralhatta volna. Mivel azonban az oszmánok itáliai befolyását általában kitartó szövetségeseik, a franciák és a velenceiek sem támogatták, ebből a nagyszabású tervből végül semmi nem lett. A fejezet érdekessége a Szulejmán képeiről jól ismert hatalmas sisak (tk. korona) története. Velencében készült, a szultáni kincstár 144 ezer dukátot fizetett érte. Nem véletlenül emlékeztet a pápai tiarára, mivel Szulejmán ezzel kívánta kifejezni hatalmát, mint Európa keleti felének hódítója. A nagy tervek csúcspontja az 1532-i török hadjáratot, és Bécs sikeres ostromát követően Szulejmán diadalmas bevonulása lett volna a császárvárosba, de erre – mint tudjuk, részben a török Kószegnél történt megtorpanása miatt – szerencsére nem került sor. Az impozáns fejék így kincstári tárgy maradt.

A harmadik részben bemutatott személyek között több befolyásos renegát életpályájával ismerkedhetünk meg. Őket általában gyermekkorukban rabolták el, térítették mohamedán hitre, és tudásuk (főleg

nyelvismeretük) valamint tehetségük révén emelkedhettek a Török Birodalom felelős tisztségviselőivé. Többnyire portai tolmácsként kezdtek, de tevékenységük már akkor is túlmutatott a nyelvi feladatokon, később a szultán követeiként komoly diplomáciai tevékenységet láttak el. A lengyel származású Ibrahim (születési nevén Joachim Strass) azzal került be a magyar történelembe, hogy Dudith András, a katolikus hitét feladó pécsi püspök az ő rokonát vette feleségül. (A fejezet címe Dudith András oszmán sógora – bár a sógorság itt távolabbi rokonságot is jelenthetett.) Az osztrák származású Mahmud (eredeti nevén Sebold von Pribrach) és a nagybányai születésű Murad (Somlyai Balázs) feltételezhetően a mohácsi csatában, vagy az azt követő oszmán hadjáratban estek fogságba. Nevüket nemcsak eredményes diplomáciai tevékenységükkel írták be a történelembe, hanem az előző török nyelven írt magyar történeti munkájával, az utóbbi magyar nyelvű verseivel. Előző bécsi látogatásával magyarázhatóak a Bécsben őrzött Képes Krónika lapjaira arab írásjelekkel, de magyar nyelven bekerült lapszéli megjegyzések. A magyar történelem számára kevésbé dicső a szolnoki bégségig jutó Şehsuvar tevékenysége, hiszen ő – renegát volta ellenére (eredeti neve nem ismert) – a magyarok ádáz ellenségeként pusztította országunkat és népünket. A róla szóló fejezet szerint kegyetlenségével a portától magasabb pozíciót (budai vagy temesvári pasaságot) remélt, de azt nem nyerte el. A török ugyanis nem szívesen nevezett ki renegátot származási helye vezető állásaiba. Sok kegyetlenkedéssel tarkított pályáját végül egy katonai veresége törte meg.

Egy újabb fejezet kérdéssel kezdődik. Vajon miért nem figyeltek fel, és miért nem méltatták a XVI–XVII. század magyarországi tudósai a német humanista tudósnak, az oszmán viszonyok kiváló ismerőjének, Johannes Löwenklaunak XVI. század végi, a Török Birodalom történetét feldolgozó munkáját. (Megjelent 1588-ban.) Ez a munka a muszlimokat békés oldalukról mutatja be, akik nem vívnak ádáz harcokat egymás ellen, mint az európai keresztények. „Ezek a barbárok olyan értelemmel rendelkeznek, amely egyáltalán nem barbár. Bölcsességük a szokásokból és jó emlékezetükből származik” – olvashatjuk Löwenklau véleményét. Bár a könyvet Magyarországon

hamar megismerték, szemlélete a XVI/XVII. század fordulójának hosszú (15 évesnek nevezett) háborújának pusztításai között aligha lehetett vonzó. A harmadik rész utolsó fejezete a tragikus sorsú Kakas István, Rudolf császár- király erdélyi származású diplomatájának életét és diplomáciai küldetését dolgozza fel. A történet ugyancsak a 15 éves háború idején játszódik, amikor a bécsi udvar Perzsiában keresett szövetségest a törökök ellen. Kakas István azonban már az oda vezető úton meghalt. A követség nélküle folytatódott, de iratait titkára Georg Tectander épségben hazahozta, és jelentésében – szerzőjének érdemeit el nem hallgatva – fel is használta. A zsitvatoroki béke (1606) nyomán azután ez a szövetségkeresés elveszítette aktualitását, pedig I. Abbasz perzsa uralkodó a következő években jelentős győzelmeket aratott az oszmánok felett, s jelentős területeket tudott tőlük elfoglalni. A szerzőben felmerül a történészek által nem kedvelt, „mi lett volna ha” történelmietlen kérdés: vajon előrébb hozta volna-e ez a szövetség és a háború folytatása Magyarország csak közel egy évszázaddal később bekövetkezett felszabadulását?

A katolikus megújulás rész mindössze két fejezetből áll. Az egyik a sejtelmes *Oszmánok hódítója a Kunstkabinetben* (művészeti gyűjteményben) címet viseli, alcímében utalással Esterházy Pál herceg *Egy csudálatos ének* című versére. A cím magyarázatát abban találhatjuk, hogy a nádorrá emelkedett főúrnak mind fiatalkori költeményében, mind későbbi gazdag műgyűjteményében gyakoriak voltak az olyan alkotások, amelyek a pogányok legyőzését bemutató, a korban kedvelt allegorikus tartalomra utalnak. Az utolsó fejezet (Történelmi szkepticizmus és kegyesség) megértése is csak az alcímben (A protestáns történelmi eszmék revideálása a magyar jezsuita Pázmány Péter prédikációiban) rejlő kiegészítéssel válik világossá. A kiindulópont a protestánsok korabeli apokaliptikus (világvége váró) szemlélete, amely a pápában az Antikrisztus szellemi, az oszmánokban pedig fizikai megjelenését kívánta láttatni. A magyarországi protestánsok természetesen a katolikusokat vádolták az ország romlásáért, amit a zsidó Jeruzsálem (és a templom) pusztításával állítottak párhuzamba. A fejezetben újra felbukkan Melancthon vádjai a magyarok bálványimádásáról. Pázmány tulajdonképpen

ugyanazokat a történelmi eseményeket használta fel a protestáns nézetek cáfolatára, csak éppen fordított előjellel. Tagadta, hogy Isten az egész történelem menetét előre meghatározta volna, s állította, hogy az ember szabad akaratával befolyásolhatja sorsát. Sajátos fintora a helyzetnek, hogy a munkáit többnyire magyarul író Pázmány *Isteni igazságra vezető kalauz*-át éppen a magyarországi protestánsok fordították le latinra, hogy a tudós wittenbergi teológus, Friedrich Balduin professzor segítségét kérjék a válasz megfogalmazására. Egyébként ebben a fejezetben a kötet (vagy fordítója) alapos félreértésre bukkanhatunk, miszerint Pázmány „Magyarország választott bíborosa” (elected cardinal of Hungary) volt, egy másik mondatban pedig „Esztergom bíborosaként” szerepel (cardinal of Esztergom). A bíborosi méltóságot – amely elvileg független a katolikus egyház hierarchiájától, nincs is egyházi pozícióhoz kötve, bár többnyire valóban magas beosztású egyháziak kaphatják – a pápa adományozza, az tehát nem választott tisztség. Pázmány 1616-ban lett esztergomi érsek, s VII. Orbán pápa 1629-ben emelte bíborossá. Ezzel tulajdonképpen arra kapott jogot, hogy segítse a pápa munkáját, s részt vegyen a pápaválasztó gyűlésen.

Ács Pál munkája a szerző komoly történelmi kutatásait bizonyítja. Eredményeit a szövegben sűrűn elhelyezett lábjegyzetekkel támasztja alá. Számuk bizonyára meghaladja az ezret, így érhető, hogy számosságuk az egyes fejezetek között nem folyamatos. A kötet végén 55 lapnyi irodalomjegyzéket találunk. Mind a lábjegyzetek, mind az irodalomjegyzék tanúsíthatják, hogy Ács Pál ismeri, és használja a legfrissebb szakirodalmi munkákat, állást foglal vitáikban, esetenként cáfolva egy-egy meggyökeresedett, de nem feltétlenül helytálló véleményt. A szakmunkák szerzői között örömmel fedezhetjük fel a korszak művelődéstörténete debreceni kutatóinak nevét, *Bitskey Istvánét* és *Imre Mihályét* (valamint a Debrecenben sajnos csak rövid ideig oktató *Barta Gáborét*). Néhány fejezetet képek is kiegészítenek, bár csak fekete-fehérben, és sajnos nem a legjobb minőségben. Ugyan a kötetet igényes papírra nyomtatták, de nem műnyomó fajtájúra. Persze az olvasót így is eligazíthatja abban, hogy hogyan is nézett ki a tragikus sorsú Kakas István, vagy milyen műalkotásokat

lehet találni Esterházy Pál kismartoni és fraknoi gyűjteményeiben.

Ács Pál munkájával a Vandenhoeck and Ruprecht kiadó a Refo500 sorozatban másodszor vállalkozott a magyarországi reformáció történetéhez kapcsolódó kötet kiadására. Mint a recenzió elején is jeleztük, ez a könyv nem monográfia. Részlet-problémákkal és megoldásukkal ismerteti meg az olvasót, amelyek a reformáció fő sodra mellett perifériára szorultak, de az egész folyamat megértését jól elősegíthetik, ahhoz esetleg akár nélkülözhetetlenek is ítéelhetjük őket. Ha persze a hazai viszonyokban tájékozatlanabb külföldi olvasók hiányolnák belőle a magyarországi reformáció alapját alkotó átfogóbb ismereteket, akkor őket Péter Katalinnak a kiadónál 2018-ban megjelent reformáció-történeti kötete (*Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*, Refo500 Vol. 45.), segítheti, amelyet egyébként a kiadó korábbi kiadványaira utaló felsorolás is megnevez. Magyar szerző munkájáról lévén szó, a helységnevek magyarul szerepelnek, de a kötet külföldi olvasói is segítséget kapnak azzal, hogy zárójelben a történelmi Magyarországhoz tartozó, de azóta más országokba került helységek nevét mai elnevezésük szerint is megtalálják.

Szabad legyen persze befejezésül a recenzensnek egy szubjektív megjegyzést tennie. Kétségtelen, hogy a hódoltság és az oszmán uralom értékelése a magyar történetírásban sok vitát váltott ki, és vált ki ma is. A szerző a kötet előszavában előlegezi, hogy főleg kulturális és irodalomtörténeti szempontból kívánja vizsgálni a korszakot, és ennek során a kor békésebb, az együttélés nyugalmasabb jelenségeire kalauzolja az olvasót. A kor átlagembere mindennapi életében azonban ebből csak keveset érzékelhetett. A szkeptikus, a hódoltság háborúit, a békés években is gyakori kegyetlenségét, az akkor sem csituló rabszedéseket ismerve azonban ez az ábrázolás akár kissé egyoldalúnak is tűnhet, a nyugat-európai olvasót pedig abban a meggyőződésében erősítheti, hogy ez a hódítás nem is volt annyira elviselhetetlen. Mint ahogyan a szerző egy kitételében a majd a XVII/XIX. század tudományában és művészetében megjelenő „jó török” joviális, ártalmatlan figurájára is utal (14. lap). Ő Voltaire-t és Les-

singet említi, a recenzensnek Ozmin jut eszébe Mozart operájából. A XVI/XVII. századi ismereteinket azonban nem szabad, hogy ez befolyásolja, és remélhetőleg az olvasónál sem teszi meg. – Óvatos – talán ugyancsak egyoldalú – kritikai megjegyzésem természetesen a kötet kétségtelen tudományos eredményeit nem befolyásolhatja.

Ács Pál kötetének megjelentetésével a Vandenhoeck and Ruprecht kiadó mindenképpen jelentősen hozzájárult a magyarországi reformációról való ismereteink bővüléséhez, ugyanakkor segíthet a magyarországi szakirodalom idegen nyelvű munkákat nélkülöző hiányosságának enyhítésében is. Remélhetőleg a kiadványának a következő években számos olyan olvasója lesz, akit eddig a nyelvi korlátok akadályoztak a téma vizsgálatában.

Pál Ács: Reformatations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest (Reformáció Magyarországon az oszmán-török hódoltság idején) Refo500 Academic Studies Volume 52. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2019. 333 o.

Ifj. Barta János